

HUNYADY GYÖRGY

Történelem és pszichológia

A tudományágak közötti kapcsolatról szóló jelen áttekintés¹ fő mondanivalója az egymásra utaltság s a sokszoros összefonódás ténye és igénye.

A kapcsolódásoknak e rendszere meglehetősen szövevényes. Egyrészt a pszichológiának lehet és helyel-közzel van is mondanivalója a történeti jelenségek tanulmányozásához. Másrészt a történettudomány a pszichológiai jelenségek időbeli sajátosságaihoz, egybevetéséhez szállíthat tényszerű adalékokat. Harmadrészt a pszichológiai megismerés maga is történeti kutatásra érett tárgykör, nemcsak szűk tudománytörténeti, de tágabb kultúr- és ideológiatörténeti értelemben is. S ugyanakkor, negyedszer a történelmi megismerés is olyan személyek közötti és személyeken belüli mechanizmusok révén megy végbe, amelyekről a pszichológiának kell, hogy legyen és van is rendszeres kifejtésre érdemes ismeretanyaga. Anélkül, hogy erről a tovább bomló s egyszersmind összeszövődő négyszeres kapcsolatról itt hosszan értekezni, legalább utalásszerűen, néhány szó erejéig kitérek mindegyikre.

Kissé iskolásan összefoglalva négy kérdéskörünk tehát:

- a történeti jelenségek pszichológiája,
- a pszichológiai jelenségek történetisége,
- a pszichológiai megismerés történetisége,
- a történeti megismerés pszichológiája.

Az első kérdés tehát: *a múltbeli jelenségek, események és viszonyok pszichológiai összetevőiről mit, milyen hasznosíthatót tud mondani: a tudományos pszichológia a történettudomány számára.* A kérdés azért is aktuális, mert a marxista történettudomány immár túljutott azon, hogy a felszínesen pszichologizáló történetírás antiteziseként, mégis ahhoz némileg hasonló egyoldalúsággal megvonja figyelmét a történelem alkotó szereplőinek szubjektumától. Ma már általános az a felismerés, amelyet Porsnyev az elsők között így fogalmazott: „A marxizmus által felfedezett objektivitás a szubjektivitásnak nem elvetését, hanem magyarázatát igényli.”² Sőt, aligha vitatott, hogy a múltat őrző, lehetőségek között választó és újat alkotó ember pszichológiája nemcsak magyarázatra szorul, de maga is hozzájárul a történelem magyarázatához.

A történettudomány és a pszichológia együttműködése tekintetében elvi téren is nagy különbségek vannak a két sokágú tudomány szakterületei között. Georges Duby széles ívű összefüggést tételez fel, amikor a (pszicho) fiziológiai állapotok és a társadalom- és gazdaságtörténeti fejlemények kapcsolatára utal.³ Ennél viszont kézenfekvőbb, hogy a politikai történethez, a történelem jellegzetes szereplőinek szentelt biográfiákhoz a csoportpszichológiai vagy személyiséglélektani ismeretek például hasznos kiegészítési szempontokat nyújtanak. Itt a hangsúly a kiegészítés szón van, mert a csoporthelyzetekre vagy egy-egy személyiségre vonatkozó általános szabályszerűségek ismerete segíthet a rekonstruált történeti anyagok elrendezésében, illetve hiányainak a kitöltésében. Joggal merülhet fel azonban egy összetartozó kettős kérdés, amelyet részben Castellan is érint a Történelmi Szemlében

¹ Az 1978. évi Országos Történetész Vándorgyűlésen elhangzott előadás képezi e bővebb tanulmány alapját.

² Ld.: B. F. Porsnyev: Szociálnaja pszichologija i isztorija. Nauka, Moszkva, 1966.

³ G. Duby: Histoire des mentalités, in: L'histoire et ses méthodes. Gallimard, Paris, 1961. 937–968.

hozzáférhető tanulmányában:⁴ vajon a feltárt tények meddig extrapolálhatók kellő megalapozottsággal, illetőleg mennyire megbízhatóak és időállóak azok a tételek, amelyeket a pszichológia a társadalmi magatartás összetett jelenszférajáról szakszerűen fogalmaz. A módszeresen kutatott szabályszerűségek alapján – tekintetbe véve az empirikus eredmények óhatatlan ellentmondásait és az értelmezések sokszínűségét – féltő, hogy a konkrét történeti helyzetekről halvány általánosságoknál alig lehet többet mondani. S ezek ritkán nyújtanak nagyobb gondolati biztonságot, mint egy-egy művészi, irodalmi alkotás történelmi intuíciója. Viszont szükségképpen nélkülözik a műalkotásoktól elvárható szellemi merészséget és egyéni színeket.

Mindenekelőtt talán a patogén, a káros megnyilatkozásokról mondhat a pszichológia érdemelesen újat a történész számára. A pszichológia különböző irányzatai, szemléletileg eltérő törekvései közül épp a klinikai kiindulópontú, s ugyanakkor átfogó személyiségfelfogást kínáló pszichoanalízis az, amelynek művelői történeti témakörök felé fordultak, ezek értelmezésére némi mohósággal vállalkoznak. Ezt az ambíciót jól példázza a Mouton kiadó 1974-es kötete az Alain Besançon szerkesztésében megjelent „Pszichoanalitikus történelem.”⁵ Anélkül, hogy érdemben mérlegelhetnénk a pszichoanalízis történelmi expanziójának értékeit, megjegyzésként itt csak annyit, hogy alighanem benne rejlik ebben a történetileg lényeges és lényegtelen közti aránytévesztés veszélye, valamint az a gyanús lehetőség, hogy a történelem mintegy gazdag illusztrációjává válik bizonyos pszicho-dinamikai sémáknak. Bármilyen zseniálisan tárt is fel Freud mindaddig rejtve maradt pszichológiai mechanizmusokat, tételeiben szükségképpen differenciálatlan egységben van jelen a századforduló bécsi középosztályához kötődő tartalom és a pszichológiai jelenségek néhány általános szerveződési elve. Tételeinek ortodox alkalmazása távoleső, ill. változó társadalmakra, kultúrákra ilyen módon a századforduló Bécsének s problémáinak korlátlan kivetítését jelenti.

Nem kell azonban ortodox freudistának lenni ahhoz, hogy a pszichológiai értelmezés esetenként túllépje a mértéktartás indokolt határait. A tudományágak közötti tényleges kapcsolatteremtés szegényes hazai történetéből viszonylag friss példa lehet erre a szociálpszichológus Hankiss Ágnes Martinovics Ignárról írott cikke.⁶ A szerzőnek van egy igen határozott – valamiképpen ma is aktuálisnak ítélt – feltételezése, „a bürokratikus szervezetnek és a nyugtalan tehetségnek . . . sajátos és ellentmondásos viszonyát illetően”,⁷ s ennek „ideáltipikus” esetenként könyvelői el s mutatja be Martinovics életútját. Ha el is tekintünk most e feltételezés aktuális alapjától s általánosításának jogosultságától, problematikus lehet számunkra az a mód, ahogy az „ideáltípust” a történeti személyiség „lelki mikrotörténeleinek” rekonstrukciójával próbálja bemutatni s igazolni a szerző. Ugyanis miközben ötletgazdag szellemességgel és könnyed eleganciával bontja ki Martinovics élettörténetét abból a gondolatból, hogy az összefonódott egyházi-állami „bürokrácia” felőrli a közéleti hevületű alkotó embert, kettős kételyt ébreszt az olvasóban. Egyfelől a történeti konstelláció „makro” és „mikro” vonatkozásban fontos mozzanataival kapcsolatban olyan előfeltevésekből indul ki, amelyek nehezen igazolhatók. (Pl.: 1791-ben konszolidációs front egy egyre rekációsabbá váló Európában;⁸ a jozefinista magyar értelmiségi és hivatalnokréteg politikai súlya;⁹ vagy a nemzeti szempont tettekre sarkalló szubjektív fontossága Martinovics számára stb.)¹⁰

Másrészt az életút általa leírt eseménysorozatából természetes egyértelműséggel von le álláspontját támogató következtetéseket anélkül, hogy az alternatív pszichológiai értelmezés lehetőségét akárcsak mérlegelné. (Pl. egyértelműen világnézeti elkötelezettségéből magyarázza Martinovics sűrű személyes konfliktusait anélkül, hogy elidőzne egy olyan hasonló egytényezős magyarázat lehetőségénél, hogy a mérhetetlenül ambiciózus ember személyes konfliktusai játszhattak közre elköteleződésének bonyodalmas folyamatában.) A „lelki mikrotörténekek” rekonstrukciója maximalista, ha nem

⁴ G. Castellan: Lélektan és történelem. Történelmi Szemle, 1974. (XVII.) 1–2. sz. 211–220.

⁵ A. Besançon: L'histoire psychanalytique, Une anthologie. Mouton, Paris, 1974.

⁶ Hankiss Ágnes: Martinovics Ignác (Egy sorskonfliktus szerkezete). Valóság, 1978. 10. sz. 31–49.

⁷ I. m. 32.

⁸ I. m. 44.

⁹ I. m. 43.

¹⁰ I. m. 38.

irreális program, amelynek pusztá megközelítése alighanem rendkívüli történeti tárgyismeretet és összebékíthető s összebékíthetetlen pszichológiai magyarázó elvek gondos számbavételét igényli.

Úgy hiszem, a pszichológia egészére, bármely irányzatára igaz, hogy a történeti jelenségek feltárásának és csoportosításának akkor áll szolgálatában, ha időtlen állításai kérdésekké szelődülnek; ha kategóriáival nem egyszer s mindenkorra érvényes magyarázatot kínál, hanem tényfeltáró kutatómunkára hív fel, ösztökél. Ilyen értelemben vette igénybe a pszichológia segítségét, kölcsönözte kategóriáit, tette fel történeti távlatban kérdéseit Lucien Febvre és művelődéstörténeti iskolája. Duby történeti viszonylatban kívánta vizsgálni az emberek közti érintkezés szabályait s az egyénekre gyakorolt hatását. Mandrou történeti pszichológiája a kultúrhistoriai anyagot pszichológiai kategóriák szerint bontja, mintegy ezek fejlődésének rajzát vázolja fel.¹¹ A történeti forrásanyagból a változó kultúrák változó emberének pszichológiáját kibontani erőfeszítésre érdemes – jöllehet, hiánytalanul meg nem oldható – feladat. Minden ilyen irányú részmegfigyelés egyszerre gazdagítja a korpépet és a pszichikum fejlődéstörténetére vonatkozó tudásunkat.

De itt már el is érkezünk a tudományközi kapcsolatok második köréhez, a második alapkérdéshez: *miben rejlik, hogyan ragadható meg a pszichológiai jelenségek történeti jellege.*

A pszichológiai jelenségek fejlődési folyamataival a szakterület művelői több megközelítésben foglalkoznak. A filogenezis problémaköréről az összehasonlító lélektan szolgálat fontos adatokat, míg az ontogenezis kutatása a fejlődéslélektan feladata. A szó szorosabb értelmében történeti pszichológia Vigotszkij nyomán, a marxizmus szemléleti keretében alakult ki: a társadalmi-tárgyi feltételeihez kötött és ezeket leképező tevékenységben ragadva meg a személyiség kibontakoztatásának alapját. Mégis a társas érintkezésnek egyénre és csoportra gyakorolt hatása és feltételei az egyénben és csoportban hosszabb időn át alig-alig képezték a marxista kutatók rendszeres elemzésének tárgyát. Így paradox módon a mai szociálpszichológia ahisztorikusnak minősíthető pszichológiai iskolák meghatározó szemléleti befolyása alatt alakul ki. Paradox ez a helyzet már csak azért is, mert maguk a marxizmus klasszikusai inspiráló szociálpszichológiai felismerések sokaságáig jutottak el. Ezekből a filozofikus általánosításokból és konkrét helyzetelemzésekben ma is meríthetünk szemléleti tanulságokat és formálhatunk kérdésseltevéseket, de meggyőződésem szerint igaza van Pataki Ferencnek, ha azt állítja, hogy ezekből a mégoly becses gondolati mozaikokból nem kerekedik ki egy egységes szociálpszichológiai elmélet.¹² Módszeres szaktudományos kutatásokra van szükség, amelyek makrostrukturális társadalmi összefüggésekben s történeti mélységben képesek szemlélni az egyéni nézetrendszereket, társas alakzatokat s ezek alakulását. Ebben nyújthat tulajdonképpen pótolhatatlan segítséget az óhatatlanul töredékes történeti forrásanyag pszichológiai szempontú elemzése, amelynek kezdeteiről a francia kultúrtörténeti iskola kapcsán már szóltunk.

A történelem nem pusztán példatár a szociálpszichológia számára, hanem művileg soha elő nem állítható bonyolult társadalmi feltételrendszerek pszichológiai hatásainak és összetevőinek nélkülözhetetlen lelőhelye, amelyben fény derül a hosszabb távú előzmény és a pszichológiai következmények áttételes viszonyára, kirajzolódik a fejlődés dinamikája. A történeti perspektíva azonban nemcsak gazdagít, de bizonyos értelemben el is szegényít, tudniillik óhatatlanul megfosztja a pszichológiát az időtlenül általánosnak tekintett összefüggések illúziójától. Ennek az illúzióknak nem egy s a szociálpszichológia történetében igen jelentős példáját idézhetjük. Tudománytörténeti fejlődés kulcsfigurája e tekintetben Kurt Lewin, kinek nagy hatású csoportkutatói tevékenységéről – három évtized eltulodással – az utóbbi években a szakmailag érdeklődő hazai olvasóközönség is képet formálhatott.¹³ Lewin a természettudomány eredményeinek és eszközeinek (így egységes nyelvezetének) igézetében munkálta ki a társadalmi és pszichológiai jelenségek „mezőelméletét”. Ez a megközelítés az élményvilág egészséges szerveződésére, a tartalmi elemekből le nem vezethető struktúrájára rámutató alaklélektan sajátos hajtása, kifejezetten társadalomtudományi irányban való kiterjesztése. Ez a pszichológiai irányzat egyszerre hordozza magában a dinamikus és az ahisztorikus látásmódot. A mezőelmélet

¹¹ L. Duby i. m., R. Mandrou: Introduction à la France moderne. Essai de psychologie historique 1500–1640. Albin Mitchel, Paris, 1961.

¹² Pataki Ferenc: Utak és választutak a mai szociálpszichológiában. Akadémia, Budapest, 1976., különösen 79–89.

¹³ Kurt Lewin: A mezőelmélet a társadalomtudományban. Gondolat, Budapest, 1972; uő.: Csoportdinamika. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1975.

főbb tételeit rendszerező írásában Lewin így fogalmaz: „Mind a pszichológiában, mind a szociológiában át- meg átszövik egymást a történeti és a történetitlen („rendszereszerű”) problémák. Ellentétben a pszichológiával, a szociológiának szinte kezdettől fogva újra meg újra küzdenie kellett a problémák történeti aspektusának túlhangsúlyozása ellen. A dinamikus konstrukcióra való áttérés érdekében a lehető legvilágosabban kell látni ezt a problémát . . .” A szociális folyamat „természetére” és feltételeire vonatkozó kérdés – más szavakkal az „ok és okozat” kérdésre – a pszichológiában és szociológiában is rendszereszerű kérdés. A mezőelméleti megközelítés első és legfontosabb feladata úgy fogalmazható meg, hogy meg kell határozni, „milyen szituációk lehetségesek empirikusan és melyek nem lehetségesek”; ez azonos a törvények felderítésének feladatával. Így pl. „szükségszerűen elfojtja-e a vitát a diktatúra? Szüksége van-e bűnbakokra? Milyen formájú diktatúrák vagy demokráciák lehetségesek, és hogyan befolyásolják ezek a csoportstruktúrát, az életstílust, az ideológiát és egyéni viselkedést?”¹⁴

A példaként idézett kérdések szinte közvetlenül utalnak a csoportos dinamikai kísérletezésre és nagy úttörőjének arra a – tanítványai, White és Lippitt által realizált – klasszikus kísérletére, amely a különböző „vezetési stílusok” társas, pszichológiai hatásait igyekezett feltárni.¹⁵ Ez a mindmáig érdekesítő vizsgálat független és függő változók tudatos módszerességgel tisztázott rendszerében szembesítette az ún. autokratikus, valamint a demokratikus vezetés eltérő következményeit, egyértelműen a fasizmus korabeli jelentkezésének aktuális indítékaitól vezettetve, s ugyanakkor az egyszer s mindenkorra érvényes szabályszerűségek s értékelő töltetű tanulságok megelésének reményében. Ugyancsak a fasizmus (pontosabban a felelősség morális s ekkor politikailag aktuális kérdése), ösztönözte a magyar szociálpszichológia legkiemelkedőbb kísérletét, Mérei Ferenc nemzetközileg is méltán ismert tanulmányát (az „Együttes élmény”-t)¹⁶ a csoport s a vezető egymáshatásáról, erőviszonyairól az egymáshatás folyamatában és kimenetelében. Ezek aktuális társadalmi politikai kérdésekre az empirikus társadalomkutatás eszközeivel keresett és talált (pártatlannak természetesen nem minősíthető, sőt érvelően harcos) válaszok. Időtállóan bizonyították, hogy egy adott társadalom felnövekvő (meghatározott módon s mértékben e társadalomba beletanult, szocializált) tagjai körében a társasjelenségek milyen szabályszerűségeknek engedelmessé válnak, milyen hatásösszefüggések mutatkoznak. Ugyanakkor talán egy fokkal kevésbé meggyőzőek tekintetben, hogy mennyire függetleníthetők a feltárt szabályszerűségek, hatásösszefüggések a szereplők személyes tapasztalataitól, a reprodukált társas helyzetek létrejöttének folyamatától, a kísérletileg kialakított „mező” s a társadalmi erők viszonyai között fennálló nagyság- s komplexitásbeli különbségektől.

Nem kísérleti, hanem eleven közegben végzett „terepkutatás” példája lehet a következő:

Adorno és munkatársai a 40-es évek közepén a fasisztoid személyiség jellemzésére attitűd- és személyiségvizsgálatokat végeztek.¹⁷ Ennek nyomán eljutottak egy jellegzetes attitűd-nyaláb kimutatásáig, amely az előítéletesség és tekintélyelvűség sokrétű megnyilatkozásait ölelte fel. Az attitűdnyaláb háttéréről mélylélektani ihletésű magyarázatot kínáltak, amelyet a koragermekkori családi tapasztalatokban gyökerezettek. S itt nemcsak az a kérdés, joggal állíthatják-e, hogy a család nevelési atmoszférájából következik ez az ideológia-politikai szférába nyúló attitűd-nyaláb, hanem már az is problematikus, hogy az itt összekapcsolódó attitűdök mindenhol és mindenkor így tartoznak-e össze. A kulturális és történeti összehasonlítások alaposan megkoptatták az eredeti tételek érvényét. Ez azonban nem jelenti sem azt, hogy e tételek akkor és ott igazságelemeket nem tartalmaztak volna, illetőleg hogy ne élneek tovább a nézetrendszerek szerveződésére vonatkozó mértéktartóbb, több feltétellel számoló, árnyaltabb, összetettebb álláspontok formájában. Részint tehát nekik köszönhetjük, ha ma más társadalmi és ideológiai feltételek között pszichológiai kiindulópontok és eszközök

¹⁴ *Uő.*: A mezőelmélet és a kísérlet a szociálpszichológiában. In: A mezőelmélet . . . 301.

¹⁵ *Uő.*: Agresszív viselkedési sémák kísérletileg kialakított társas légkörben. In: Csoportdinamika 159–195. Ld. még: R. White–R. Lippitt: A vezető viselkedése és a tagság reakciója háromféle „társadalmi klímában”. In: Csoportlélektan (Szerk. Pataki Ferenc) Gondolat, Budapest, 1969. 315–345.

¹⁶ *Officina*, Budapest 1948², ill. *uő.*: Az együttes élmény. In: Csoportlélektan (Szerk. Pataki Ferenc) Gondolat, Budapest, 1969. 346–365.

¹⁷ T. W. Adorno et al., *The Authoritarian Personality*. Harper, New York, 1950., ill. Id. N. Sanford: Az autoriter személyiség elmélete. Szociálpszichológia (Szerk. Hunyady György) Gondolat, Budapest, 1973. 384–405.

segítségével kutathatjuk a nézetrendszerek zártságát – nyitottságát, a felfogásmód fekete–fehér jellegét, a gondolati-érzelmi tolerancia egyéni mértékét, az elfogult gondolkodás „affektív logikáját”.¹⁸

Mindez át is vezet bennünket az általam említett harmadik kérdéskörhöz, a *pszichológiai megismerés történeti vizsgálatához*. Ugyanis az autoriter személyiség kutatását és az előbbieken érintett elméletét – például – sok szempontból elemezték, vizsgálták többek között nálunk is. Mérlegre tették például ideológiai-politikai összefüggésben mint a liberális polgári gondolkodás ellentmondásos útkeresési kísérletét, amely utóbb áltudományos formalizmusba, szociálpszichológiai zsákutcába veszett. Az ilyen alig leplezetten politizáló társadalomtudományi munkák természetesen okkal-joggal elemezhetők ideológiatörténeti szempontból, az elemzés eredménye és meggyőző ereje azonban nagyban függ attól, hogy éppen történetileg mennyire konkrét: a valóságos társadalmi mozgásból indul-e ki; összefüggéseiben látja-e az adott korszak eszmei-tudományos törekvéseit, sőt hovatovább tények feltárásával képes-e egy-egy alkotó, vagy egy-egy mű útját társadalmi és ideológiai összefüggésekbe ágyazni.

Mindezt azért jegyzem meg, mert a 60-as évek végétől a pszichológia, nevezetesen a szociálpszichológia burjánzásnak indult nyugat-európai, marxista igényű szakirodalmában jelentkezett az a nálunk sem ismeretlen műfaj, amely társadalmi-történeti elemzés címén elsősorban vagy kizárólagosan ideológiai mércét állít és ilyen szempontból gyakorol kritikát.¹⁹ Nem vitás, hogy a pszichológiai megismerés rövid története, más szaktudományok múltjának vizsgálatával együtt, megérett a beható történeti kutatásra, a pusztán deklaratív törekvés azonban úgy tűnik, nincs teljesen szinkronban a marxista történetírás erősödő tény-éhségével, módszertani követelményeinek növekedésével, szemléleti komplexitásának kibontakozásával.

A – zömmel amerikai közegben keletkezett, ennek szemléleti nyomait kétségtelenül viselő – szociálpszichológiával való szembesülés a marxista társadalomtudományi gondolkodás egy-egy képviselőjéből a 60–70-es években is kissé tagolatlan kritikai reflexiókat váltott ki. Miközben izmosodott az az általános felismerés, hogy a marxista társadalomtudományi gondolkodás hiánytalan teljességéhez pótolni kell a társadalmi jelenségek komplex megközelítésének ezt a hosszú időn keresztül nélkülözött aspektusát, miközben felismerték azt is, hogy a továbbfejlesztés érdekében birtokba kell venni az eddigi szaktudományos eredményeket, s az ez irányban tett lépéseket, pl. a szovjet pszichológia friss vívmányai között előkelő helyen könyvelték el²⁰ – tehát eközben nem egy szerzőnk sajátos vitamódszerrel próbálkozott. (Heller Ágnes például a „szerep” szakirodalomban hagyományos kategóriáját egy újjal, egyénivel cserélte fel, s ezt a fogalmi pótlékot értelmezte és értékelte;²¹ Garai László a „szocializáció” négyféle értelmezését konstruálta meg; hogy utóbb a személyiségfejlődés lazán körvonalozott marxista értelmezésével szemben kimutassa esetlegességüket, fogyatékoságaikat).²²

A fiktív eszmei ellenfelekkel folytatott polémiákból kétségtelenül kirí Erős Ferenc gazdag tudománytörténeti, módszertani és tudásszociológiai felkészültséget sejtető kutatássorozata, amely Adorno már szóba került vizsgálatának kritikai elemzéséből indult ki (paradox módon szembeállítva ennek egykori társadalomkritikai töltetét és az elidegenedett tudati viszonyokhoz kritikátlanul igazodó empirikus módszertanát),²³ hogy azután a szociálpszichológia, sőt egyetemlegesen a pszichológia: a történeti-kritikai körképét nyújtsa.²⁴ A konkrét korrajz, s a szakmai törekvéseket szülő eszmei-

¹⁸ *Hunyady György*: Adatok a kognitív komplexitás anatómiájához. In: Az alkotó gondolkodás kutatási problémái (Szerk. Salamon Jenő) Akadémiai, Budapest, 1979. 29–52.

¹⁹ Ld. *Michel Plon* polémikus írásait a *European Journal of Social Psychology* hasábjain. Vö.: *Erős Ferenc*: A szociálpszichológia és a társadalmi konfliktusok. Michel Plon és Morton Deutsch vitájáról. Valóság, 1976. 9. sz. 58–64. némileg eltérő értékeléssel.

²⁰ Ld. A. A. Szmironov (szerk.), *Razvityije i szovremennoje szosztojanyie pszichologicseszkoj nauki v SzSzsZR*. Pedagogika, Moszkva, 1975. 316–319.

²¹ *Heller Ágnes*: Társadalmi szerep és előítélet. Akadémiai, Budapest, 1966.

²² *Garai László*: A szocializáció mint a személyiség intellektuális és emocionális fejlesztése. In: *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon* (szerk. Hunyady György–Pataki Ferenc–Váriné Szilágyi Ibolya) Akadémiai, Budapest, 1976. 279–290.

²³ *Erős Ferenc*: Történetiség a szociálpszichológiában. *Világosság*, 1977. 2. sz. 87–95., ill. 3. sz. 160–165.

²⁴ *Uő.*: *Pszichológia és ideológiakritika*. *Világosság*, 1978. 12. sz. 782–788., ill. 1979. 1. sz. 33–39.

politikai helyzet konkrét bemutatása ebből a kutatássorozatról is hiányzik, amely végső soron nem sokkal mond többet – pl. a pszichológiatörténet felkészült szakembere, Pléh Csaba számára –, mint azt, hogy a pszichológia különféle irányzataiban benne rejlenek a társadalmi viszonyokat tükröző, az emberre vonatkozó közkeletű ideologikus nézetek.²⁵ Ez az általánosság ezen szintjén ugyan bizonyosan igaz, az irányzatok eredményeinek igazságértékét és tudománytörténeti szerepét azonban aligha határozza meg közvetlenül, illetve kérdőjelezi meg egyértelműen.

Íde kívánkozik az a művelődéstörténészeknek szánt javaslat, hogy a múlt szellemi életének, értékrendszerének és felfogásmódjának elemzése során figyelni kell a kor közgondolkodásában rejlő, megítélésekben rögzült „naiv pszichológiájára is”, arra, ahogy az emberek látták, belső mércéiken megítélték egymást, következtetést vontak le egymásról, s aminek megfelelően viselkedtek egymással szemben. Az emberre s vele összefüggésben a társadalomra vonatkozó ideologikus nézetek közvetlen alkalmazása, megjelenése ez a mindennapi érintkezés és gondolkodás gyakorlatában.²⁶

Természetesen ilyen idézőjelesen „naiv” pszichológiai-szociológiai s történelmi nézetek jelen vannak a mai közgondolkodásban is. Az ilyen ismeretek, vélekedések, attitűdök tanulmányozása többek között pszichológiai, közelebről szociálpszichológiai feladat. S ez a történettudomány és pszichológia kapcsolatának negyedik kérdéscsoportja. *A pszichológia szerepet játszhat magának a történelmi megismerésnek a tudományos vizsgálatában.* A megismerés egyik szintje az itt már érintett mai történelmi közgondolkodás, a múlt sajátosan megszürt, tagolt, értékelésekkel erősen színezett, gyakran sztereotípiákba merevített képe. Sok a vizsgálandó és – szerény hazai tapasztalataink szerint is – vizsgálható szociálpszichológiai kérdéskör, így a történelmi gondolkodás információs forrásai (a családi hagyománytól az ifjúsági irodalomig) és hatásuk mechanizmusa, e források történelmi információinak tartalmi sajátosságai és ütközésük a befogadóban, történelmi nézetek szerepe más vélekedések és attitűdök között, a személyiség involváltsága történelmi-társadalmi nézeteiben stb.

Talán nem ez az alkalom, amikor az értékelésektől átszőtt, vegyes történelmi információkra több-kevesebb érdekltséggel reflektáló társadalmi közgondolkodás hazai vizsgálatában a 70-es évek folyamán szerzett megfigyeléseinket összesítenünk kell.²⁷ Mégis szeretnék itt kitérni egyetlen vonatkozásra.

A munkálat kiinduló feltételezése, hogy a társadalmi magatartás pszichológiai hátterében a történelmi nézetek együttese s a történelemhez való viszonyulás lényeges szerepet játszik, vagy legalábbis – potenciálisan – játszhat. Ez ad történeti perspektívát annak a társadalom- és emberképnek, amihez a magatartás több-kevesebb következetességgel igazodik.

A történelmi nézetek – pedagógiailag kiaknázható – szerepét a társadalmi magatartás pszichológiai hátterében hagyományosan két kategóriával ragadják meg: egyrészt a közösségtudat, másrészt az eszmény kategóriájával.²⁸ A marxista történettudományban, a szocialista pedagógiában és a kommunista propagandában már a kezdetektől szintén tudatosan érvényesült az a törekvés, hogy kialakítsák az elnyomottak történeti vonulatával való közösség tudatát, ill. hogy forradalmi és szabadságharcos példaképeket állítsanak a fiatalok s a felnőtt társadalom elé. A történetelméleti, módszertani, történeti publicisztikai és nem utolsósorban az oktatáspolitikai irodalom az utóbbi években a történeti szemléletformálás teljesebb lehetőségeinek felismerését tükrözi. A történelmi közgondolkodás eleven tartalmának, jellegzetes típusainak kutatásában is normatív mércéként tekinthető egy olyan messzetekintő koncepció,²⁹ amely a direkt befolyásolási formák mellett közvetve, megalapozottan kívánja a szemléletformálás eredményeit elérni. Tehát absztrakt összefüggések és értékek kinyilvánítása, cselekvésre jelszószerűen motiváló „történelmi tanulságok” helyett a törté-

²⁵ Pléh Csaba: *Pszichológiatörténet és ideológia.* Uo. 39–42.

²⁶ Hunyady György: *A személypercepció kutatásának kiindulópontjai.* Magyar Pszichológiai Szemle, 1971. 1. sz. 16–30.

²⁷ *Üő.*: *Adalékok a 70-es évek történelmi közgondolkodásáról: egy szociálpszichológiai kutatássorozat tanulságai.* A történelmi-politikai gondolkodás alakulása 1945 után. (Szerk. Glatz Ferenc) MTA Történettudományi Intézete (Kéziratot kötet.) Budapest, 1978.

²⁸ *Vö. Dékány István:* *A történelmi kultúra útja.* Orsz. Középiszkolai Tanáregyesület, Budapest, 1936.

²⁹ *Ld. Berend T. Iván:* *A történelem mint tudományos diszciplína és mint iskolai stúdium.* In: *Üő.*: *Öt előadás gazdaságról és oktatásról.* Magvető, Budapest, 1978. 89–136.

nelmi-társadalmi folyamatok, helyzetek és szereplők lehetőleg konkrét, életszerű megismertetésére helyezi a hangsúlyt.³⁰ Teszi ezt abban a meggyőződésben, hogy a – természetesen érzelmekkel színezett – megismerés végső soron cselekvéseket orientáló állásfoglalásokat érlel, sőt egyedül ez vezethet a személyiségre változó élethelyzetekben is tartósan jellemző, rugalmasságukban is állandó nézetekhez. Így például az oktatásban tényszerű ismereteket kíván – nemcsak eszköz-jelleggel – nyújtani, további megismerésre ösztönző érdeklődést próbál felkelteni, és fel kívánja ruházni a tanulókat a további ismeretszerzés tudományos eszközeinek elemeivel. A történelmi és társadalmi nézetek rendszerre szerveződése és újabb tapasztalatok beépítésére aktívan törekvő nyitottsága a szemléletformálás egymásra utaló kettős célja.

A lehetőség szerint konkrétan megismert történelmi helyzetek összehasonlító elemzése nyomán eszmélhetünk rá az emberi cselekedetek feltételekhez kötött, érdekektől vezérelt, társadalmilag meghatározott jellegére, egyszersmind a választás lehetőségére, szabadságára és felelősségére a cselekedetek egyéni hátterében. Az így éledő emberismeret annyiban válik személyes, átélt önismeretté, amennyiben sikerül kimunkálni a gondolati átmeneteket: sikerül érzékeltetni a történelem aktualitását, azaz a jelen társadalom történetiségét, és sikerül érzékeltetni a személyes társas tapasztalatok társadalmi jellegét, azaz a társadalmi viszonyok jelentkezését a társas érintkezésben, a személyes élményanyagban.

E kívánatos célhoz közelítő vagy attól elmaradó tényleges történelmi nézetek pszichológiai vizsgálata az elméleti keretek tisztázása mellett empirikus adatok felvételén és elemzésén nyugszik. A vizsgálat – operacionalizált, esetenként a pszichológia eszközeihez is kötött nyelven szólva – szükségképpen az alábbi alapvető kérdéskörökre tér ki:

- a történelemre vonatkozó információk forrásaival szembeni beállítódás, preferenciájuk és kiaknázásuk, a történelmi ismeretek szintje és a történelmi tudáshoz való értékelő viszonyulás;

- az egyénre és csoportra ható külső és belső tényezők számbavétele, gondolati súlya és értékelése az általános megfontolások elvi szintjén és a konkrét történelmi információ feldolgozásának tényleges folyamatában,

- a szociális kategóriák gondolati megkülönböztetésének dimenziói, ezek fontossága, a kategóriák felruházása (sztereotip) jellemző vonásokkal és velük szemben táplált (normatív) elvárások, értékelő beállítódások; önbesorolás s a kategóriáktól való személyes distanciálás;

- a meghatározott és tudatosult nézőpont (vállalt értékorientáció, énfelfogás, helyzettel való megelégedettség) szerepe a történelmi-társadalmi nézetek rendszerének alakulásában: mindenekelőtt a jelen és a múlt, hazánk és a külföld (a magyarság és más népek) közötti értékelő különbségtétel jelentkezése, iránya és mértéke, súlya a fejlődés szubjektív összképében.

Mintegy a gondolatmenet lezárásaként jutunk el magának a tudományos történelmi megismerésnek a pszichológiájáig. Aligha kell itt, a Történelmi Szemlében akár csak emlékeztetni is arra, hogy a történelmi megismerés pszichológiája mekkora szerephez jutott Dilthey gondolatvilágában, s erre vonatkozó, még igazságukban is aránytvesztett megfontolásai miként lettek a szellemtudományi ismeretelmélet pillérei. Dilthey tézisei „a megértő történettudományról” ma már elsősorban filozófia-történelmi, esetleg historiográfiai adalékok, azt azonban mégsem mondhatjuk el, hogy az általa megfogalmazott kérdések már mind megnyugtató módon egyszer s mindenkorra tisztázódtak volna.

Dilthey a történelemben a pszichológiáit tartva elsőrendűen fontosnak, a megismerésben a döntően nem racionális jellegű behelyezkedést, megértést tekintette kulcsfontosságúnak. A történelmi megismerés alapjaként egyfajta ténylegesen meg nem lelt, de igényelt új „leíró pszichológiai” diszciplínát körvonalazott.³¹ További tanulmányozásra érdemes kérdés Diltheynek a pszichológia fejlődésére áttételesen (pl. az értékproblematika exponálásával) gyakorolt erőteljes hatása, amely az eredendően természettudományos orientációjú szaktudomány humán és szociális irányba való kiterjesztésére irányult. A történelmi s társadalmi folyamatok megismerésének a pszichológiára gyakorolt sajátos szívóhatását, a szaktudományos tényfeltárás ehhez való viszonyát (a vele kapcsolatos illúziókat) illetőleg elmaradásának feszültségét a 20. századi tudománytörténelmi fejlődésment dokumentálja. Példaként említhető erre az egyensúly-ingadozásra a szociálpszichológia kialakulásakor a

³⁰ Vö. Balázs Györgyné: Korkép kialakítása a történelemoktatásban. Akadémiai, Budapest, 1978².

³¹ Wilhelm Dilthey: A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Gondolat, Budapest, 1974. 342.

század tízes éveiben Lamprechtnek a történettudomány megalapozásával kapcsolatos illuzionizmusa³² s figyelemre méltó hazai vonatkozásként Kornis Gyula³³ szellemtudományos indíttatású szkepticizmusa a tudományos pszichológia ebbeli lehetőségét illetően. Állásfoglalásukban felsejlik a történelem és pszichológia kapcsolatának nem egy mindmáig élő problémája.

Eddig már szó esett a pszichológia és a történettudomány együttműködésének szükségességéről, biztató, ám nem korlátlan lehetőségeiről. Arról is, hogy ma talán még nem zavartalan a közvetítés, a kapcsolatteremtés e két diszciplína között: ami a másiból közvetlenül érzékelhető, előtérbe tolakszik, (a pszichoanalízis a pszichológiából, a külsődleges ideológiai kritika a történettudományból), az nem feltétlenül ébreszti és érdemli a legnagyobb hitelt és bizalmat. Interdiszciplináris megbeszélések hálás feladata, hogy bármilyen érintőlegesen is, de többet tudjanak meg egymásról az érintett szakterületek képviselői, s újradefiniálják viszonyaikat. Alighanem még ennél is többet jelent azonban a szakterületek közötti tényleges együttműködés, közös célokért való együttes erőfeszítés. Egy ilyen közösen megoldandó feladat áll előttünk az integrált történelem- és társadalomismeret oktatásának előkészítésekor: a perspektivikus tananyag kimunkálása, társadalmi tudati feltételeinek felderítése és hatékonyságának biztosítása. Ugyancsak közös, bár szűkebb kört érintő munkálatnak ígérkezik a hazai pszichológusképzés szemléletformáló tananyagának történelmi szempontokkal, ismeretanyaggal való gyarapítása, hogy a fentiek értelmében csökkentjük az időtlenség tendenciaszerűen jelentkező illúzióját a pszichológiai jelenségekkel és szabályszerűségekkel kapcsolatban, elmélyítsük a (kultur)történeti különbségek és meghatározók tudatát a pszichológiai jelenségek körleendő kutatásaiban. Mindezek természetesen csak kiragadott példák a tudományközi együttműködés konkrét hazai esélyeiről és feladatairól a történelem és pszichológia széles érintkezési felületén.

A jelenből általánosító társadalomtudományok s a múlt folyamatait elemző történeti tudományok hozzáférhető tényanyaga s a tényanyag feldolgozásának lehetőségei bizonyosan eltérőek, s ez okvetlenül rányomja bélyegét az elméletalkotás logikájára és jellegére. E diszciplínák viszonylagos súlyában, szellemi pezsgésében és a felé forduló közfigyelemben történtek és történelem hullámzó változások. Ennek egyik jellemző tendenciájára utalt az 1977-ben kiadott történeti-módszertani kézikönyv: „Amikor friss társadalmi jelenségek vizsgálatára a társadalomtudományok között is bizonyos értékrendszer-eltolódás zajlik, ekkor az új tudományágak előretörését a dolgok rendje szerint a korábban legerősebb társadalomtudomány, a történettudomány rovására hirdetik a közösség előtt.”³⁴ Nem ez a változások egyedüli iránya, amint ezt a fentiekben jelezni próbáltam, tanúi vagyunk a történettudomány vitalitásának, integratív szerepének, messzegyűrűző eszmei hatásának is, ami is a határos társadalomtudományok alakulását nagyban befolyásolja. S még egy szempont: a lendülettel megindult szociológiai és pszichológiai tényfeltárási idővel a történeti kutatásnak nemcsak páratlan mennyiségű, de minőségben is páratlan forrásanyagot szolgáltat. A közelmúltban a hiedelmekről rendezett interdiszciplináris konferencián egy dolgozat mint érdekességet elemezte a dualizmus korából az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetben fennmaradt pszichiátriai jegyzőkönyveket.³⁵ Gondoljunk el, ehhez képest mekkora volumenű és mennyire információgazdag az interjúknak, kérdőíveknek és teszteknek az az életkörülményekbe és személyiségekbe betekintő, a magánéletet és a közgondolkodást átvilágító hatalmas anyaga, amelyet ma nemcsak klinikákon, de az iskolákban, nevelési és pályaválasztási tanácsadóknak, a munka- és lakóhelyeken egyaránt gyűjtünk. Ennek a forrásanyagnak a felhalmozódása lehetővé teszi a tudati-pszichológiai viszonyok hosszú távú trend-elemzését, s ez a tudatos-módszeres gondolati építkezés esetén gyökeresen módosíthat az empirikus módszereket alkalmazó társadalmi tudományok szemléletén, belső logikáján, épp az időbeliséghez-történetiséghez való viszonyán.

³² Vö. *Lamprecht*: Was ist Kulturgeschichte? Deutsche Zeitsch. f. Geschichtswiss. N. F. I. Jahr.

³³ *Kornis Gyula*: Történelem és pszichologia. Hornyánszky, Budapest, 1914.

³⁴ *Glatz Ferenc*: Kérdések a történelem elméleti problémáinak tanulmányozásáról és a történettudomány marxista elméletéről. In: Történelemelméleti és módszertani tanulmányok (Szerk. Glatz Ferenc) Gondolat, Budapest, 1977. 41.

³⁵ *Frank Tibor*: Korrajz a kórrajzban. Előadások A hiedelmek természete, szerveződése és szerepe a mindennapi tudatban c. munkaértekezlethez. Tömegkommunikációs Kutatóközpont és MTA Néprajzi Kutatócsoport, Visegrád, 1975. III. b. 24–43.